

Сопільник Любомир Іванович

*доктор юридичних наук, професор, заслужений винахідник України
Львівський університет бізнесу та права*

Sopilnyk Lyubomyr

D. Sc. (Law), Professor, Honored Inventor of Ukraine

Lviv University of Business and Law

ORCID: 0000-0001-6581-7255

Гудима Віталій Валерійович

*кандидат юридичних наук
Львівський університет бізнесу та права*

Hudyma Vitaliy

PhD in Law

Lviv University of Business and Law

ORCID: 0000-0001-6708-3910

Пилипенко Іов Миколайович

Національний університет «Львівська політехніка»

Pylipenko Iov

Lviv Polytechnic National University

ORCID: 0000-0002-8367-5278

Курилін Іван Ростиславович

*кандидат юридичних наук, доцент
Національна академія внутрішніх справ*

Kurilin Ivan

PhD in Law, Associate Professor

National Academy of Internal Affairs

ORCID: 0000-0002-5672-3959

DOI: 10.25313/2520-2308-2022-4-8011

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ КОРПУСУ ПРОФЕСІЙНИХ СУДДІВ В УКРАЇНІ

SOME ISSUES OF FORMATION A CORPUS OF PROFESSIONAL JUDGES IN UKRAINE

Анотація. У статті представлено теоретичні положення і деякі практичні рекомендації із формування корпусу професійних суддів в Україні. Зазначено, що сьогодні в Україні необхідною умовою ефективної професійної діяльності суддів в контексті забезпечення права на справедливий суд виступають належні засади і механізми формування добросовісного і високопрофесійного корпусу суддів. Також сформульовано висновок про те, що у контексті реформування судової системи України необхідно обов'язково зосередити особливу увагу на покращенні спеціальної (професійної) підготовки кандидатів, що претендують на посаду судді (суддів), а також врахувати практичний досвід зарубіжних (європейських) країн з метою визначення пріоритетних напрямів удосконалення механізму формування корпусу професійних суддів в Україні на демократичних засадах. Тут доцільно опиратися на деякі основні положення – Рекомендації Rec(2004)4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті

та професійній підготовці (від 12.05.2004 р.), а також значно покращити якість системи спеціальної (професійної) підготовки осіб (кандидатів) на посади суддів у Національній школі суддів України. Визначено, що перспективами подальших досліджень у цьому напрямі є дослідження особливостей юридичної відповідальності суддів в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду у цьому напрямі.

Ключові слова: суд, суддя, судово влада, формування корпусу професійних суддів, демократичні засади, спеціальна підготовка кандидатів на посади суддів, система оцінювання якості роботи суду, суспільний контроль.

Summary. The article presents theoretical provisions and some practical recommendations for the formation of a corps of professional judges in Ukraine. It is noted that today in Ukraine a necessary condition for the effective professional activity of judges in the context of ensuring the right to a fair trial is the proper foundations and mechanisms for the formation of a respectable and highly professional corps of judges. It is also concluded that in the context of reforming the judicial system of Ukraine, it is necessary to focus on improving the special (professional) training of candidates applying for the position of judge (judges), as well as take into account the practical experience of foreign (European) countries in order to determine priority areas for improving the mechanism formation of a corps of professional judges in Ukraine on a democratic basis. Here it is advisable to rely on some basic provisions – Recommendation Rec (2004) 4 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on the role of the European Convention on Human Rights in university education and professional training (dated 12.05.2004), as well as significantly improve the quality of the system of special (professional) training of persons (candidates) for the positions of judges at the National School of Judges of Ukraine. It is determined that the prospects for further research in this direction are the study of the features of the legal liability of judges in Ukraine, taking into account foreign experience in this direction.

Key words: court, judge, judiciary, formation of a corps of professional judges, democratic foundations, special training of candidates for judges, system of evaluation of the quality of court activity, public control.

Постановка проблеми. Вступивши до Ради Європи 09.11.1995 р., Україна погодилась виконати цілий ряд спеціальних завдань і зобов'язань, серед яких [1; 2]: 1) усунути суттєві недоліки і наявні невідповідності у сфері правосуддя відповідно до міжнародних (європейських) стандартів; 2) збалансувати і оптимізувати систему судоустрою в Україні з належним наближенням до кращих сучасних світових практик, враховуючи вимоги і очікування суспільства. Звідси очевидно, що належні засади і механізми формування доброчесного і високопрофесійного корпусу суддів в Україні — є сьогодні важливою і необхідною умовою професійної діяльності суддів в контексті забезпечення права на справедливий суд [2]. Все це обумовило актуальність дослідження, його доцільність і важливість представлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження і вирішення окремих проблемних питань (як теоретичних, так і практичних) з формування корпусу професійних суддів в Україні зробили такі вчені-юристи і практики: С. Гладій [3], В. Городовенко [4], М. Кухта [5], Ю. Меліхова [6], Л. Москвич [7], І. Назаров [8], О. Овсяннікова [9], М. Оніщук [10], С. Прилуцький [11], В. Сердюк [12; 13], Л. Скомороха [14], Р. Скриньковський [15; 16; 17], Н. Слободяник [18], Д. Шпенюв [19] та інші [2].

Мета статті. Метою статті є представити теоретичні положення і практичні рекомендації із формування корпусу професійних суддів в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. За результатами проведеного дослідження [2] сформульовано загальні висновки і пропозиції, які приведені нижче, потребують деякого уточнення і доповнення, систематизації і удосконалення, виходячи з теоретичної і практичної цінності окремих досліджень [3–20] за проблемою.

Так, демократичні засади формування корпусу професійних суддів в Україні поділяються на такі дві особливі групи, а саме: 1) нормативно-ціннісні засади; 2) інституційні засади. Одним з основоположних принципів зміцнення демократії є принцип суверенітету народу. Згідно з цим принципом народ має повне право брати участь у формуванні доброчесного, самостійного і незалежного корпусу професійних суддів.

Сучасна система демократії перебуває у чотирьох вимірах: 1) конституційному; 2) електоральному; 3) інституційному; 4) стан і система забезпеченості прав та свобод людини. Важливою засадою формування корпусу професійних суддів в Україні є гарантії незалежності суддів, які рекомендується поділити на: а) економічні, б) правові; в) політичні. Основними ознаками незалежності суддів є законність, свобода внутрішнього переконання, система гарантій і їх реальна незалежність від зовнішнього впливу і будь-якого тиску на них [2].

Сьогодні у світовій практиці існує цілий ряд дієвих і ефективних підходів до формування суддівського корпусу (наприклад, проведення прямих

виборів, компроміс політичний, самоорганізація судової влади тощо). Тут особливе місце належить підходу до формування суддівського корпусу, в якому на належному рівні присутній і ефективно використовується істотний елемент виборності. Цей підхід спрямований забезпечити справедливий та неупереджений, відкритий, прозорий і зрозумілий спосіб до формування високопрофесійного суддівського корпусу, побудованого на демократичних засадах.

Враховуючи наявні проблеми формування корпусу професійних суддів в Україні, одним із ключових аспектів проведення спеціальної перевірки щодо кандидата на посаду судді є особливості процедури люстрації суддів, з урахуванням юридичної відповідальності й презумпції невинуватості [16]. Тут також необхідно обов'язково зосередити особливу увагу на удосконаленні системи і покращенні спеціальної (професійної) підготовки кандидатів, що претендують на посаду судді.

В. Селезньов [20] зазначає, що «... на сучасному етапі процедура формування корпусу суддів не позбавлена недоліків, що пов'язані, зокрема із недостатнім обсягом проведення спеціальної підготовки порівняно із аналогічним зарубіжним досвідом, складністю проведення спеціальної перевірки та невизначеністю трудово-правових аспектів при направленні судді на спеціальну підготовку. У зв'язку із цим, доцільно внести відповідні зміни до чинного законодавства України ...» [20, с. 221].

Міжнародні (європейські) стандарти формування (комплектування) корпусу професійних суддів доцільно систематизувати і класифікувати за такими групами [2]: 1) стандарти, які визначають процедуру добору кадрів на посаду судді; 2) стандарти, що визначають вимоги до кадрів, що претендують на посаду судді; 3) стандарти, якими визначено особливості професійної (спеціальної) підготовки суддів; 4) стандарти, що визначають гарантії у ході (в процесі) виконання суддями покладених на них посадових обов'язків.

Чинне законодавство України (стосовно формування суддівського корпусу) в аспекті демократичних засад певною мірою відповідає міжнародно-правовим нормам, однак деякі окремі аспекти потребують певного удосконалення і належної регламентації (правової), зокрема — необхідно значно покращити якість системи спеціальної (професійної) підготовки осіб (кандидатів) на посади суддів у Національній школі суддів України тощо. Водночас також необхідно внести зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (від 02.06.2016 р. № 1402-VIII із змінами і допов-

неннями) [2; 21]: доповнити ч. 4 ст. 69 «Вимоги до кандидатів на посаду судді», рекомендується окремим абзацом 2, в якому чітко визначити і розкрити обставини (тобто конкретизувати поняття істотного дисциплінарного проступку), що унеможливають призначення на посаду судді (суддів); наступним логічним кроком (у цьому напрямі) — доповнити ч. 4 ст. 69 Закону «Про судоустрій і статус суддів» після слів «4. Не може претендувати на посаду судді ... за вчинення істотного дисциплінарного проступку» такими словами: «крім випадків, визначених абзацом 2 ч. 4 ст. 69 цього Закону».

Ефективне формування корпусу професійних суддів, якість судових рішень безпосередньо залежить від особливостей формування і застосування критеріїв відбору кандидатів на посади суддів, системи оцінювання якості роботи суду (суддів) і суспільного контролю за якістю суддівського корпусу, а також від конституційно-правових вимог. Тут доцільно опиратися на деякі основні положення — Рекомендації Rec (2004)4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці (від 12.05.2004 р.) [21].

З'ясовано, що удосконалення механізму формування корпусу професійних суддів в Україні (на демократичних засадах) є складним процесом, особливе місце в якому займають [2]: 1) система оцінювання якості роботи суду (суддів); 2) суспільний контроль за якістю суддівського корпусу в Україні.

Так, основними структурними складовими (елементами) системи оцінювання якості роботи суду (суддів) (в контексті правового і організаційного удосконалення концептуальних засад формування корпусу професійних суддів в Україні) є: 1) стандарти якості роботи суду; 2) критерії (параметри) або критеріальні оптимальні значення і показники якості роботи суду; 3) методи і способи оцінювання. Для проведення суспільного контролю за професійною роботою судді (суддів) і відповідністю їх займаній посаді (як один з аспектів), рекомендується сформувати єдиний цілісний орган (наприклад, Дисциплінарний Суд), який на публічних і змагальних демократичних засадах буде розглядати: 1) скарги стосовно дій чи бездіяльності суддів; 2) справи про захист честі, гідності і професійної (ділової) репутації судді (суддів) тощо [2–19].

Висновки і перспективи подальших досліджень. За результатами проведеного дослідження,

враховуючи при цьому також опитування суддів, адвокатів і прокурорів, науковців та інших фахівців (експертів) у галузі права за проблемою у цьому напрямі, можна стверджувати [1–22]: а) сьогодні в Україні необхідною умовою ефективної професійної діяльності суддів в контексті забезпечення права на справедливий суд виступають належні засади і механізми формування добросовісного і високопрофесійного корпусу суддів; б) у контексті реформування судової системи України необхідно обов'язково зосередити особливу увагу

на покращенні спеціальної (професійної) підготовки кандидатів, що претендують на посаду судді (суддів), а також врахувати практичний досвід зарубіжних (європейських) країн з метою визначення пріоритетних напрямів удосконалення механізму формування корпусу професійних суддів в Україні на демократичних засадах.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі є дослідження особливостей юридичної відповідальності суддів в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду у цьому напрямі.

Література

1. Висновок № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи. Страсбург, 26 вересня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590#Text (дата звернення: 01.02.2022 р.).
2. Гудима В. В. Особливості формування корпусу професійних суддів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Львівський університет бізнесу та права. Львів, 2021. 20 с.
3. Гладій С. В. Легітимність судової влади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Національний юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 20 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/7761> (дата звернення: 01.02.2022 р.).
4. Городовенко В. Періодичне навчання суддів та координаційні практики // Слово Національної школи суддів України. 2014. № 1. С. 116–121.
5. Кухта М. М. Конституційно-правові засади формування корпусу професійних суддів: порівняльно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2019. 189 с.
6. Меліхова Ю. А. Морально-професійна культура судді як філософсько-правова проблема: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2013. 19 с.
7. Москвич Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз: монографія / Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Х.: ФІНН, 2011. 384 с.
8. Назаров І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: генезис та порівняння: монографія. Харків: вид-во «ФІНН», 2011. 432 с.
9. Овсяннікова О. Професійна етика суддів та працівників суду як чинник, що впливає на формування громадської думки // Підприємництво, господарство і право. 2016. № 8. С. 196–200.
10. Оніщук М. Роль Національної школи суддів України у підготовці кадрів для судової системи: реалії та перспективи // Слово Національної школи суддів України. 2014. № 1(6). С. 100–105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2014_1_15 (дата звернення: 01.02.2022 р.).
11. Прилуцький С. В. Формування корпусу професійних суддів України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2003. 223 с.
12. Сердюк В. В. Верховний суд України в системі розподілу функцій влади: монографія. Київ: Істина, 2007. 229 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M&S21COLORTERMS=0&S21STR=
13. Сердюк В. В. Верховний Суд України: витоки, сучасність, перспективи: монографія. Київ: Істина, 2008. 304 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M&S21COLORTERMS=0&S21STR=
14. Скомороха Л. В. Конституційно-правові аспекти формування професійного суддівського корпусу в Україні: сутність, механізм реалізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2010. 20 с.

15. Гудима В. В., Скриньковський Р. М. Особливості здійснення спеціальної підготовки кандидатів на посади суддів у Національній школі суддів України. // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». 2021. № 7(107). С. 92–99. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2057-2021-7-7329>
16. Skoromnyy Y., Skrynkovsky R. Lustration as a Particular Procedure for Bringing a Judge to Justice in Ukraine // Path of Science. 2020. № 6(11). P. 1001–1009. doi: <http://dx.doi.org/10.22178/pos.64-1>
17. Скриньковський Р. М., Глущенко С. В., Гудима В. В., Хмиз М. В. Порядок здійснення добору та призначення професійних суддів України у контексті конституційно-правових вимог до кандидатів // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки». 2021. № 9(43). С. 58–66. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2021-9-7464>
18. Слободяник Н. С. Розвиток демократичних засад у формуванні суддівського корпусу в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса. 2019. 236 с.
19. Шпенюв Д. Ю. Шляхи підвищення рівня кваліфікації та компетентності суддів в Україні // Форум права. 2017. № 1. С. 205–211. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_1_35 (дата звернення: 01.02.2022 р.).
20. Селезньов В. А. Формування корпусу суддів України: проблеми, шляхи їх вирішення та перспективи розвитку // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. Одеса: Фенікс, 2017. Вип. 59. С. 216–223. URL: <https://hdl.handle.net/11300/13760> (дата звернення: 01.02.2022 р.).
21. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII (із змінами і доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 01.02.2022 р.).
22. Рекомендації Rec(2004)4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці від 12 травня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_573#Text (дата звернення: 01.02.2022 р.).

References

1. Vysnovok № 190 (1995) Parlamentskoi Asamblei Rady Yevropy shchodo zaiavky Ukrainy na vstup do Rady Yevropy. Strasburh, 26 veresnia 1995 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590#Text (data zvernennia: 01.02.2022 r.).
2. Hudyma V. V. Osoblyvosti formuvannia korpusu profesiinykh suddiv v Ukraini: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.10 / Lvivskiy universytet biznesu ta prava. Lviv, 2021. 20 s.
3. Hladii S. V. Lehitymnist sudovoi vlady: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.10 / Natsionalnyi yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv, 2015. 20 s. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/7761> (data zvernennia: 01.02.2022 r.).
4. Horodovenko V. Periodychne navchannia suddiv ta koordynatsiini praktyky // Slovo Natsionalnoi shkoly suddiv Ukrainy. 2014. № 1. S. 116–121.
5. Kukhta M. M. Konstytutsiino-pravovi zasady formuvannia korpusu profesiinykh suddiv: porinialno-pravove doslidzhennia: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02 / Derzhavnyi vyshchyi navchalnyi zaklad «Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet». Uzhhorod, 2019. 189 s.
6. Melikhova Yu. A. Moralno-profesiina kultura suddi yak filosofsko-pravova problema: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.12. Kharkiv, 2013. 19 s.
7. Moskvych L. M. Efektyvnist sudovoi systemy: kontseptualnyi analiz: monohrafiia / Natsionalnyi universytet «Iurydychna akademiia Ukrainy im. Yaroslava Mudroho». Kh.: FINN, 2011. 384 s.
8. Nazarov I. V. Sudovi systemy krain Yevropeiskoho Soiuzu ta Ukrainy: henezys ta porivniannia: monohrafiia. Kharkiv: vyd-vo «FINN», 2011. 432 s.
9. Ovsianikova O. Profesiina etyka suddiv ta pratsivnykiv sudu yak chynnyk, shcho vplyvaie na formuvannia hromadskoi dumky // Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo. 2016. № 8. S. 196–200.
10. Onishchuk M. Rol Natsionalnoi shkoly suddiv Ukrainy u pidhotovtsi kadriv dlia sudovoi systemy: realii ta perspektyvy // Slovo Natsionalnoi shkoly suddiv Ukrainy. 2014. № 1(6). S. 100–105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2014_1_15 (data zvernennia: 01.02.2022 r.).
11. Prylutskiy S. V. Formuvannia korpusu profesiinykh suddiv Ukrainy: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.10 / NAN Ukrainy, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv, 2003. 223 s.
12. Serdiuk V. V. Verkhovnyi sud Ukrainy v systemi rozpodilu funksiiv vlady: monohrafiia. Kyiv: Istyna, 2007. 229 s.
13. Serdiuk V. V. Verkhovnyi Sud Ukrainy: vytyky, suchasnist, perspektyvy: monohrafiia. Kyiv: Istyna, 2008. 304 s.

14. Skomorokha L. V. Konstytutsiino-pravovi aspekty formuvannya profesiinoho suddivskoho korpusu v Ukraini: sutnist, mekhanizm realizatsii: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02 / Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. Kyiv, 2010. 20 s.
15. Hudyma V. V., Skrynkovskyy R. M. Osoblyvosti zdiisnennia spetsialnoi pidhotovky kandydativ na posady suddiv u Natsionalnii shkoli suddiv Ukrainy. // Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka». 2021. № 7(107). S. 92–99. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2057-2021-7-7329>
16. Skoromnyy Y., Skrynkovskyy R. Lustration as a Particular Procedure for Bringing a Judge to Justice in Ukraine // Path of Science. 2020. № 6(11). P. 1001–1009. doi: <http://dx.doi.org/10.22178/pos.64-1>
17. Skrynkovskyy R. M., Hlushchenko S. V., Hudyma V. V., Khmyz M. V. Poriadok zdiisnennia doboru ta pryznachennia profesiinykh suddiv Ukrainy u konteksti konstytutsiino-pravovykh vymoh do kandydativ // Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka». Serii: «Iurydychni nauky». 2021. № 9(43). S. 58–66. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2021-9-7464>
18. Slobodianyuk N. S. Rozvytok demokratychnykh zasad u formuvanni suddivskoho korpusu v Ukraini: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.10 / Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia». Odesa. 2019. 236 s.
19. Shpenov D. Yu. Shliakhy pidvyshchennia rivnia kvalifikatsii ta kompetentnosti suddiv v Ukraini // Forum prava. 2017. № 1. S. 205–211. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_1_35 (data zvernennia: 01.02.2022 r.).
20. Seleznov V. A. Formuvannya korpusu suddiv Ukrainy: problemy, shliakhy yikh vyrishennia ta perspektyvy rozvytku // Aktualni problemy polityky: zb. nauk. pr. Odesa: Feniks, 2017. Vyp. 59. S. 216–223. URL: <https://hdl.handle.net/11300/13760> (data zvernennia: 01.02.2022 r.).
21. Pro sudoustrii i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 r. № 1402-VIII (iz zminamy i dopovnenniamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (data zvernennia: 01.02.2022 r.).
22. Rekomendatsii Rec(2004)4 Komitetu ministriv Rady Yevropy derzhavam-chlenam pro rol Yevropeiskoi konventsii z prav liudyny v universytetskii osviti ta profesiinii pidhotovtsi vid 12 travnia 2004 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_573#Text (data zvernennia: 01.02.2022 r.).